

Editorial

Το Σύνταγμα του 1975 αποτύπωσε έναν περίπλοκο και συχνά ιδιότυπο συνδυασμό στοιχείων κοινοτισμού, φιλελευθερισμού και κοινωνικής πολιτικής, επιχειρώντας να υπερβεί τις προκλήσεις της Μεταπολίτευσης μέσα από επισφαλείς και, σε κάποιες περιπτώσεις, αμφίβολης βιωσιμότητας συμβιβασμούς. Τομείς όπως η θρησκεία και η οικονομία ρυθμίστηκαν μέσα από κανονιστικά δίπολα που αναπαράγουν συγκρούσεις και, ενίοτε, διχασμούς, καθώς, στο πλαίσιο των μετασχηματισμών του Κράτους και της Κοινωνίας, η συντριπτική πλειοψηφία των ερμηνευτών δυσκολεύεται να εξοικειωθεί με τον δυϊκό αριθμό στον οποίο θεμελιώθηκε το φαντασιακό και συντάχθηκε το γράμμα του ισχύοντος Συντάγματος. Έτσι, μιας και στους παραπάνω τομείς δεν έχουν επιχειρηθεί και, πάντως, δεν έχουν ευδοκιμήσει μείζονες τυπικές αναθεωρήσεις σύμφωνα με το άρθρο 110 του Συντάγματος, οι προτεινόμενες ερμηνείες ενέχουν, κατά κανόνα, έναν περισσότερο ή λιγότερο εμφανή αναθεωρητικό χαρακτήρα, υπερτιμώντας τον κανονιστικό πόλο που για οποιονδήποτε λόγο υποστηρίζουν και υποτιμώντας τον αντίθετο κανονιστικό πόλο προς τον οποίο αντιπαρατίθενται. Αυτός ο *à la carte* σεβασμός της κανονιστικότητας των υφιστάμενων συνταγματικών διατάξεων έχει συμβάλει, σε μεγάλο βαθμό, στην κλιμακούμενη απαξίωση του Συντάγματος του 1975 και πλέον στην *αποκένωσή* του. Κι αν για τους ισχυρούς η επιλογή της αποκένωσης του Συντάγματος αποτελεί στρατηγική προώθησης στόχων που δεν μπορούν να επιτευχθούν εύκολα στο πλαίσιο δημοκρατικών διαδικασιών και δικαιοκρατικών εγγυήσεων, για τους αδύναμους η ίδια επιλογή αποτελεί παρορμητική αντίδραση αυτοϋπονόμευσης.

Σε ό,τι αφορά το «θρησκευτικό Σύνταγμα», για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών φαίνεται να επιχειρείται -αλλά δεν έχει ακόμη επιτευχθεί- ένας συμβιβασμός ανάλογος με αυτόν που επιτεύχθηκε επίπονα, πριν από δεκαετίες, με την αποδραματοποιημένη πια συνύπαρξη πολιτικού και θρησκευτικού γάμου. Τέτοιου είδους συμβιβασμοί μοιάζουν να εφαρμόζουν πιστά τον συνταγματικό δυϊκό αριθμό, μολοντί, κατά βάθος, δεν ικανοποιούν ούτε τους υπέρμαχους της ακραιφνούς θρησκευτικής ελευθερίας ούτε τους ένθερμους θιασώτες της ιδιαίτερης έκφρασης κοινοτισμού που απηχεί ο μη χωρισμός του σύγχρονου Ελληνικού Κράτους από την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία του Χριστού.

Το άρθρο 16, παρ. 2, του Συντάγματος ορίζει ότι «η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και

φυσική αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και τη διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες». Η διατύπωση της συγκεκριμένης διάταξης, τουλάχιστον ως προς το σκέλος της αναφοράς της στη θρησκευτική συνείδηση, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα των συμβιβασμών μεταξύ αντικρουόμενων απόψεων που έλαβαν χώρα στο πλαίσιο της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής. Συναφώς, καίτοι το σχέδιο που κατέθεσε τότε ως βάση συζήτησης η Κυβέρνηση δεν ενέτασσε στους σκοπούς της παιδείας την ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης, τούτη προστέθηκε κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών. Εντούτοις, δεν έγινε το ίδιο και με την προταθείσα προσθήκη της αναφοράς στις ιδεολογικές κατευθύνσεις του «ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», η οποία υπήρχε στη διάταξη του Συντάγματος του 1952 για την παιδεία.

Από τη μία πλευρά, το Συμβούλιο της Επικρατείας ερμήνευσε εξ αρχής τη συνταγματική πρόβλεψη περί ανάπτυξης της θρησκευτικής συνείδησης ως μέριμνα για την εμπέδωση ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης. Το Δικαστήριο οδηγήθηκε σε αυτή την ερμηνευτική επιλογή, αφενός, υπερτιμώντας την επίκληση στην Αγία, Ομοούσια και Αδιαίρετη Τριάδα, η οποία βρίσκεται στην προμετωπίδα του Συντάγματος, και το άρθρο 3, παρ. 1, εδ. α΄, του τελευταίου, το οποίο ορίζει ότι «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού», και, αφετέρου, υποτιμώντας τη θεσμική βαρύτητα του άρθρου 13 περί ελευθερίας της θρησκευτικής συνείδησης και ερμηνεύοντας συχνά τις απαιτήσεις του ευρωπαϊκού δικαίου σύμφωνα με τις ελληνικές συνταγματικές ιδιαιτερότητες. Ειδικότερα, με την απόφαση ΣτΕ Στ΄ 3356/1995 κρίθηκε ότι το μάθημα των θρησκευτικών πρέπει να διδάσκεται σύμφωνα με τις ορθόδοξες χριστιανικές αρχές, αναγνωρίζοντας, πάντως, ταυτόχρονα, το δικαίωμα απαλλαγής από το συγκεκριμένο μάθημα. Ακολούθησε η απόφαση ΣτΕ Στ΄ 2176/1998, με την οποία ακυρώθηκε απόφαση του Υπουργού Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων κατά το μέρος της που προέβλεπε ότι το μάθημα των θρησκευτικών θα διδάσκεται στις τάξεις Β΄ και Γ΄ του Ενιαίου Λυκείου επί μία ώρα εβδομαδιαίως, με το σκεπτικό ότι ο συγκεκριμένος αριθμός ωρών διδασκαλίας δεν ήταν επαρκής για την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης. Το Δικαστήριο φάνηκε να μεταστρέφεται στο Πρακτικό Επεξεργασίας 347/2002 του Ε΄ Τμήματός του, με το οποίο έγινε δεκτό ότι η επιλογή ανάμεσα στο κατηχητικό και το θρησκευτιολογικό πρότυπο εκπαίδευσης εναπόκειται στον κοινό νομοθέτη, με την επισήμανση, μάλιστα, ότι το δεύτερο ανταποκρίνεται πληρέστερα στις προβλέψεις των άρθρων 5, παρ. 1, 13, παρ. 1, και 16, παρ. 2, του Συντάγματος. Ωστόσο, οι αποφάσεις 660/2018 και 1749/2019 της Ολομέλειας ακύρωσαν υπουργικές αποφάσεις που έδιναν στο μάθημα των θρησκευτικών μια λιγότερο ομολογιακή κατεύθυνση ως αντιτιθέμενες με το άρθρο,

16 παρ. 2, και σειρά άλλων διατάξεων του Συντάγματος και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Από την άλλη, πολλοί από εκείνους που επέκριναν την προτίμηση του Συμβουλίου της Επικρατείας στον κατηγορητικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών αρνούνται την όποια ερμηνευτική αξία της επίκλησης στην Αγία, Ομοούσια και Αδιαίρετη Τριάδα και υποτιμούν τη θεσμική βαρύτητα της διάταξης του άρθρου 3, παρ. 1, εδ. α', του Συντάγματος περί επικρατούσας θρησκείας υποστηρίζοντας ότι αποτελεί απλώς μια στατιστική διαπίστωση ενός πραγματικού γεγονότος. Άλλοι μετατοπίζουν το κέντρο βάρους της συμβολής της τελευταίας διάταξης στη συστηματική ερμηνεία των διατάξεων του «θρησκευτικού Συντάγματος», επισημαίνοντας ότι η κανονιστική της ύλη δεν αφορά τα δικαιώματα που ρυθμίζονται στα άρθρα 13 και 16, παρ. 2, αλλά τα οργανωτικά ζητήματα των σχέσεων Εκκλησίας και Πολιτείας.

Στο πλαίσιο εξέλιξης των παραπάνω ερμηνευτικών αντιπαραθέσεων, από τη στιγμή που οι αποφάσεις ΣτΕ Ολ. 660/2018 και 1749/2019 διαμόρφωσαν ένα νομολογιακό προηγούμενο το οποίο, έκτοτε, δεν ανατράπηκε, η συζήτηση για τη διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών στα σχολεία στράφηκε σε διαφορετική κατεύθυνση. Το *obiter dictum* της απόφασης ΣτΕ Ολ. 1749/2019 για την υποχρέωση της Πολιτείας «να προβλέπει τη διδασκαλία ισότιμου μαθήματος, συναφούς κατά την αντίληψή της περιεχομένου (π.χ. μαθήματος ηθικής)» αποτέλεσε την αφετηρία νέων δικαστικών αγώνων. Στόχος των αγώνων αυτών ήταν πλέον η εκπλήρωση από τη Διοίκηση αυτής της υποχρέωσης, με βάση την οποία οι μαθητές -για την ακρίβεια, οι γονείς των μαθητών- που επιθυμούν ένα ομολογιακό μάθημα θα παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, ενώ οι υπόλοιποι θα παρακολουθούν ένα μάθημα ηθικής που θα αναφέρεται στο θρησκευτικό φαινόμενο με ιστορικό και περιγραφικό τρόπο.

Το άρθρο της Ρωζάνης Φράγκου παρουσιάζει τις πρόσφατες εξελίξεις της νομολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας αναφορικά με τις υποχρεώσεις του Κράτους απέναντι στους μαθητές και τις μαθήτριες που απαλλάσσονται από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών, με άξονα τις αποφάσεις 2417/2025 και 2418/2025 του Γ' Τμήματος. Σε αυτό το πλαίσιο, η συγγραφέας επικεντρώνεται, αφενός, στον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο αντιμετώπισε την κανονιστική αδράνεια της Διοίκησης ως παράλειψη της οφειλόμενης θέσπισης και οργάνωσης εναλλακτικού μαθήματος ισότιμου με τα θρησκευτικά. Αφετέρου, εστιάζει το ενδιαφέρον της στη θεμελίωση από το Δικαστήριο της δέσμιας αρμοδιότητας της Διοίκησης για την οργάνωση του συγκεκριμένου μαθήματος με

έμφαση στις πραγματικές προϋποθέσεις υλοποίησής του. Η Φράγκου καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αποτελεσματική προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας δεν εξαντλείται στην αναγνώριση ενός δικαιώματος απαλλαγής. Προϋποθέτει, αντίθετα, τη δημιουργία των αναγκαίων θεσμικών και οργανωτικών εγγυήσεων, ώστε το δικαίωμα αυτό να μπορεί να ασκείται στην πράξη, χωρίς δυσμενείς συνέπειες για τους μαθητές.

Σε ό,τι αφορά το «οικονομικό Σύνταγμα», υπό την επίσημη ή ανεπίσημη επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η ανταγωνιστική λογική της αγοράς έχει διαβρώσει τον οικονομικό πλουραλισμό που κατοχυρώνουν οι εθνικές συνταγματικές διατάξεις, η διατύπωση των οποίων στοχεύει στην ευοίωνη προοπτική συναίρεσης φιλελεύθερου και κοινωνικού κράτους δικαίου. Το δικαίωμα στην ιδιοκτησία και η οικονομική ελευθερία, που κατοχυρώνονται στα άρθρα 17 και 5 του Συντάγματος του 1975, εκλαμβάνονται πλέον ως ακραιφνή ατομικά δικαιώματα, αποδεδειγμένα από τους έντονους κοινωνικούς περιορισμούς που προβλέπουν ρητά οι διατάξεις των άρθρων 17, παρ. 1, και 106, παρ. 1 και 2. Παρακάμπτοντας τους σαφείς αντι-περιορισμούς (controlimiti) του άρθρου 28 του Συντάγματος, η νομολογία των δικαστηρίων και μεγάλο τμήμα της συνταγματικής θεωρίας στη Χώρα μας προσαρμόζονται απροϋπόθετα με τον (νεο)φιλελεύθερο οικονομικό λειτουργισμό του ενωσιακού δικαίου, το οποίο δεν παρέχει ισοδύναμους κοινωνικούς περιορισμούς.

Παρουσιάζοντας το βιβλίο της Δ. Παλαντζά «Droits de l'emploi français et de l'Union européenne» (Bruylant, Bruxelles, 2025), ο Δημοσθένης Λέντζης επιχειρεί να σκιαγραφήσει με ποιον τρόπο διαμορφώνεται και σε τι ακριβώς συνίσταται τελικά η πολιτική απασχόλησης της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο συγγραφέας επισημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι στο ενωσιακό δίκαιο δεν μπορεί να γίνει λόγος για πραγματική εξισορρόπηση του οικονομικού και του κοινωνικού στοιχείου, δεδομένου ότι το δεύτερο γίνεται μάλλον αντιληπτό ως παρακολούθημα του πρώτου, με κύρια αποστολή τον μετριασμό, εφόσον είναι εφικτό, των δυσμενών επιπτώσεών του.